

СЎЗЛАР ВА ФРАЗЕОЛОГИК БИРЛИКЛАР СЕМАНТИКАСИ

Туйчибаева Мафтуна Баходировна

Фарғона давлат университети, Лингвистика (инглиз тили) 2-босқич магистранти

Ахмедова Матлуба Ибрагимджоновна

Фарғона давлат университети катта ўқитувчиси, педагогика фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD)

maftunatuychibaeva@gmail.com

Аннотация: Мақолада замонавий когнитив тилшунослик нуқтаи назаридан фразеологик маъно мураккаб лингвистик ҳодиса сифатида кўриб чиқилиб, унинг асосида шахс феномени деб аталадиган когнитив тузилмалар ётади. Фразеологик бирликларнинг семантикасида ички шакл ва маънонинг ўрни очиқ берилди ҳамда коннотация ва унинг таркибий қисмларига алоҳида эътибор берилди.

Таянч сўз ва иборалар: фразеологик маъно, рамка, тушунча, прототип, ички шакл, коннотация.

Тилнинг дунёни билишдаги ўрни ҳақидаги мулоҳазалар қадим замонлардан бери олимларнинг асарларида учрайди. Бироқ, лингвокогнитив муаммоларни ҳар томонлама ўрганиш фақат 20-асрнинг сўнгги ўн йилликларида тилшуносликда когнитив йўналишнинг пайдо бўлиши муносабати билан бошланди, бу билим тузилмаларини ташкил этиш тамойилларини ўрганишга имкон берди.

Когнитив лингвистиканинг асосий тушунчаси инсон ҳаётининг тажрибасининг парчаси бўлган тушунча, психик шаклланишдир. М.В.Пименова таъкидлайди: "Инсоннинг атрофдаги олам объектлари тўғрисида билган ва тасаввур қилган нарсаси тушунча деб аталади". Тушунчалар субъектив муносабатларнинг кенг доирасини ифодалайди ва ахборотни сақловчи вазифасини бажаради. [2, 256]

Когнитив тилшунослик масалаларининг ривожланиши замонавий фразеология муаммоларига янги қараш имконини берди. Ҳозирги вақтда, фразеологик бирликларнинг маънолари когнитив тузилмаларга асосланади, уларнинг билимлари тушунчалар билан боғлиқ. С.Филлмор бу когнитив тузилмаларни баъзи бир стереотип ҳолатлар ҳақидаги билимларни ифодаловчи тизмалар деб атади. Рамкалар тушунчалар, тасвирлар ва тасвирлар каби анъанавий ақлий тузилмаларга мос келади. Уларсиз В.П.Жуков, В.Л.Архангелский, В.М.Мокиенколар асос солган фразеологик семантиканинг замонавий назариясини тасаввур қилиш қийин.

Рамкаларнинг когнитив хусусияти шундан иборатки, улар нафақат фразеологик бирликларнинг шаклланишига хизмат қилади, балки муайян вазиятга мос келадиган фразеологик бирликларни танлаш воситаси вазифасини ҳам бажаради. Суҳбатдошининг гапини тушунишга ҳаракат қилиб, инсон ўз хотирасида когнитив фаолият жараёнида унда шаклланган маълум бир когнитив тузилмани танлайди. Ушбу тузилманинг ҳар бир

қўлланилиши билан фразеологик маъно мазмунига янги семантик элементлар киритилади. [5, 124]

Фразеологияга тизмли ёндашуви фразеологик маъно ва билим тузилмаларининг ўзаро таъсирини ўрганади ва фразеологик бирликнинг ички шаклини белгиловчи атрибутни танлаш ҳолатини аниқлаштиришга имкон беради.

Ички шакл шахс лисоний хотирасидаги ўзига хос из, фразеологик маъно элементидир. Фразеологик бирликларнинг ички шаклини фикр предмети билан муайян нутқий вазиятни боғловчи восита бўлиб хизмат қилувчи образ сифатида тушуниш кенг тарқалган.

Фразеологик бирликнинг ички шакли - тарихий анъаналар, фактлар, ғоялар билан боғлиқ бўлган турли ассоциатив муносабатларга асосланган прототипининг маъноси. [8, 56]

Аралаш прототипларга асосий манба сифатида у ёки бу матнга қайтадиган фразеологик бирликлар киради, масалан, "Марлесон балетининг иккинчи қисми" - узоқ, зерикарли нарсаси А. Дюма романининг бобларидан бирининг сарлавҳасини англатади. "Уч мушкетёр".

Кўпчилик фразеологик бирликлар фразеологик маънонинг коннотатив томонига кирадиган ва фразеологик бирликларнинг образлилик ва ифодалилик манбаи бўлган оз ёки камроқ жонли ички шаклнинг мавжудлиги билан тавсифланади. Коннотация - бу инсоннинг атрофдаги дунё объектларига муносабатини ифодаловчи маълумотлар тўплами, шунинг учун бу муносабатнинг ўзи дунё ҳақидаги ҳақиқий билимга, воқеликни ҳиссий идрок этишга асосланади. Фразеологик бирликларнинг коннотатив компонентини кўриб чиқиш когнитив тилшуносликнинг асосий масалаларидан биридир.

Биринчи марта “коннотация” атамасини тилшуносликка Л.Блумфилд киритган. Вақт ўтиши билан бу атама тушунчаси кенгайиб, кўп қиррали талқинни олди. Масалан, Н.Ф.Алефиренко коннотацияни "фразеологик семантиканинг мураккаб макрокомпоненти, фразеологик бирликнинг қўшма маъноси" деб таърифлайди. И.В.Арнолд коннотацияни фразеологик бирликларнинг стилистик маъноси деб ҳисоблайди. Бироқ, коннотация ҳақидаги турли хил қарашларга қарамай, ҳар қандай ҳолатда ҳам у фразеологик бирликларнинг экспрессив рангланиши билан боғлиқлигини таъкидлаш керак.

Коннотация билан шуғулланган тадқиқотчиларнинг аксарияти фразеологик бирликларнинг ҳиссийлиги, баҳоланиши, образлилиги ва стилистик хусусиятларини унинг мумкин бўлган таркибий қисмлари сифатида ажратиб кўрсатадилар. Коннотациянинг бу компонентлари турли комбинацияларда бирга пайдо бўлиши ёки умуман бўлмаслиги мумкин.

Ҳиссийёт ҳар доим экспрессив бўлиб, объектга ҳиссий баҳо беришни, одамнинг ҳис-туйғуларини, кайфиятини ва кечинмаларини тил орқали ифодалашни англатади. Туйғулар ҳам ижобий, ҳам салбий бўлиши мумкин ва улар воқеликни ва уни билишни акс эттириш шакллари билан бирдир. Кўпгина фразеологик бирликлар салбий эмоционал зарядни ўз

ичига олади, масалан, "бурнингизни бешдан бирига осиб қўйинг" - тушкунликка тушиш, хафа бўлиш (қайғу, умидсизлик, қайғу маънолари).

Баҳолаш шахнинг бирор нарсага муносабатини ифодалайди ва фикр контекстига ботирилади. Инсон кўпинча камчиликлар ва хатоларни бартараф этишга тўғри келиши сабабли ижобий баҳога қараганда салбий баҳоланган фразеологик бирликлар жуда кўп. Салбий баҳо сўзлар устида ўйнашга, яъни айёрлик билан қайта ўйлашга асосланган бўлиши мумкин, чунки, масалан, фразеологик бирликда ипсиз балалайка жуда гапирадиган одам, бекорчи.

Фразеологик бирликларнинг образлилиги уларнинг икки ўлчовли идрок етилиши ва прототип маъноси натижасида ҳосил бўлади. А.Л.Коралованинг фикрига кўра, тасвир икки ўлчовли тасвир бўлиб, у бир объектни бошқа объект орқали ифодалашга асосланади, шунинг учун мажозий фразеологик бирликлар иккита параллел маълумот оқимидир: улардан биринчиси - бу тушунчанинг мазмуни. фразеологик бирликнинг маъноси, иккинчиси эса унинг прототипидаги семантик маълумотлардир.

Коннотациянинг стилистик компоненти фразеологик бирликнинг стилистик мансублигини, уни маълум бир алоқа соҳасида қўллаш имкониятини билдиради. Фразеологик бирликларнинг стилистик ранглиниши нутқ шароитлари, маълум бир вазиятда у ёки бу суҳбатдош билан суҳбатни қандай ўтказиш тўғрисида билимларни англади. Сўзловчи ёки тингловчининг нутқ шароитларига муносабати воситаларни танлашни олдиндан белгилаб беради. Шундай қилиб, танловнинг ўзи стилистик коннотациянинг когнитив асоси бўлган мотивдан далолат беради.

Баъзи олимларнинг фикрича, бу жиҳатларни фақат назарий жиҳатдан ажратиб кўрсатиш мумкин, чунки нутқ фаолиятида улар бир бутунга бирлашади. Ҳозиргача фразеологик маъно шаклланишида қайси жиҳат муҳим аҳамиятга эга, деган савол мунозарали бўлиб қолмоқда.

Шундай қилиб, биз фразеологик бирликларнинг семантикаси анча мураккаб ва чуқур ва чуқур ўрганишни талаб қилади, деган хулосага келишимиз мумкин. Фразеологияга рамка ёндашуви фразеологик бирликларнинг маънолари асосида ётадиган ва оғзаки ва ёзма нутқда уларни тушунишга ҳисса қўшадиган когнитив тузилмаларни ўрганишга имкон беради. Фразеологик бирликларнинг мураккаб семантик тузилиши уларнинг маъносининг кўп кирралилиги, ундаги турли жиҳатларнинг ўзаро боғланиши билан изоҳланади. Фразеологик маънонинг ўзига хос хусусиятларини аниқлашда фикр мавзуси ва фразеологик бирликларнинг маъноси ўзаро боғлиқ бўлган тасвир бўлган ички шакл муҳим рол ўйнайди. Ички шакл фразеологик маънонинг коннотатив томонига киради ва фразеологик бирликлар семантик таркибининг таркибий қисмидир.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Khoshimova, N. A. (2021). ASSOCIATIVE FIELDS OF THE COLLECTIVE AND INDIVIDUAL CONSCIOUS. *Theoretical & Applied Science*, (5), 436-439.
2. Hoshimova, N. A. (2020). Ingliz va o'zbek tillarining funktsional uslublari. *Молодой ученый*, (19), 584-585.

3. Хошимова, Н. А. (2022). “САНЪАТ” МАЙДОНИ “КИНО” МИКРОГУРУҲИ ЛЕКСЕМАЛАРИНИНГ ПАРАДИГМАСИ. *Involta Scientific Journal*, 1(13), 3-9.
4. Toirova, N. I. (2019). The significance of the symbols of Mirror and Portrait in teaching Symbolism. *sign*, 1, 22.
5. Мамажанова, М. (2021). MODEL CONCEPT MODELING IN LINGUISTICS TYPES OF LINGUISTIC MODELS. *Экономика и социум*, (1-1), 160-163.
6. Holbekova, M., Mamajonova, M., & Holbekov, S. (2021). COMMUNICATIVE APPROACH TO TEACHING FOREIGN LANGUAGES. *Экономика и социум*, (3-1), 83-85.
7. Kasimova, G. (2022). IMPORTANCE OF ICE BREAKING ACTIVITIES IN TEACHING ENGLISH. *Science and innovation*, 1(B7), 117-120.
8. Makhmudovna, K. G. (2022). Creative Strategies to Improve Vocabulary Teaching. *American Journal of Social and Humanitarian Research*, 3(10), 259-261.
9. Ibragimjonovna, A. M. (2022). Developing professional communicative competence of medical students in a foreign language. *Eurasian Scientific Herald*, 15, 45-50.
10. Isaqjon, T. (2022). Strategies and techniques for improving EFL learners' reading skills. *Involta Scientific Journal*, 1(11), 94-99.
11. Mohira, A., & Isakjon, T. (2022). METHODOLOGY OF ENGLISH LANGUAGE. *American Journal of Interdisciplinary Research and Development*, 3, 68-71.
12. Azamovna, A. M. (2022). Tilshunoslikda Va Badiiy Asarda “Nuqtai Nazar” Tushunchasi. *Miasto Przyszłości*, 29, 398-399.
13. Ahundjanova, M. A. (2020). METHODS AND METHODS OF TEACHING RUSSIAN AND ENGLISH LANGUAGE AND LITERATURE. *Экономика и социум*, (11), 46-49.
14. Gafurova, N. I. (2021). Structural-semantic classification of construction terms in English and Uzbek languages. *ACADEMICIA: An International Multidisciplinary Research Journal*, 11(5), 571-575.
15. Gafurova, N. (2020). Ҳозирги замон тилшунослигида “Термин” ва унга турлича ёндашувлар. *Журнал иностранных языков и лингвистики*, 1(1), 58-62.
16. Mirzaaliyev, I., & Oxunov, A. (2021). EKVIVALENTSIZ LEKSIKANING O'ZBEK VA INGLIZ TILLARIDA IFODALANISHI. *Academic research in educational sciences*, 2(6), 209-212.
17. Oxunov, A. O. O. (2021). INGLIZ VA O'ZBEK TILLARIDA UNDOV SO'ZLAR (INTERJECTION) NING IFODALANISHI. *Academic research in educational sciences*, 2(12), 401-406.
18. Gulmira, A. (2022). “QO ‘RQUV” KONSEPTI VA UNING O’RGANILISHI. *Involta Scientific Journal*, 1(13), 46-48.

19. Abdukhalimova Sarvinozkhon. (2023). ERRORS AND OBSTACLES IN INTERCULTURAL COMMUNICATION . *Journal of New Century Innovations*, 20(4), 108–112.
20. Абдухалимова, С. (2022). THE CONCEPT AND CONTENT OF INTERCULTURAL DISCOURSE. *МЕЖДУНАРОДНЫЙ ЖУРНАЛ ИСКУССТВО СЛОВА*, 5(4).
 21. Abdukhalimova Sarvinozhon Usmonali qizi. (2022). NATIONAL CULTURAL PECULIARITIES OF PHRASEOLOGICAL UNITS WITH ZOONYMIC COMPONENT IN ENGLISH AND UZBEK LANGUAGES. *European Journal of Research Development and Sustainability*, 3(6), 158-160.
 22. Kosimova, M.U. (2022) The characteristics of scientific style. *Academicia: An International Multidisciplinary Research Journal*. 12(05). 931-933
23. Kosimova, M. U. (2021). Different classification of functional styles. *Ученый XX века*. 4 (85). 7-8.
24. Uzakova G.Z. (2022) Intensification as a multilevel system of a modern English. *Texas journal of philology, culture and history* 11(12) 29-31
25. Узакова, Г. 3. (2022). THE INFLUENCE OF NATIVE LANGUAGE IN LEARNING/TEACHING FOREIGN LANGUAGE. *Involta Scientific Journal*, 1(13), 38-41.
26. Rustambek, O., & Ashurali, M. (2022). THE METHODS OF TEACHING FOREIGN LANGUAGES. *Involta Scientific Journal*, 1(13), 106-110.
27. Diyora, N., & Mirzayev, A. (2023). THE ROLE OF PARALINGUISTIC TOOLS IN THE COMMUNICATION PROCESS. *Involta Scientific Journal*, 2(1), 17-22.
28. Ashurali, M. (2022). HOZIRGI KUNDAGI TA'LIM TIZIMIDA ONLAYN TEXNOLOGIYALARGA ASOSLANGAN METODNI TA'LIMGA JORIY QILISHNING AKTUALLIGI. *Involta Scientific Journal*, 1(13), 25-28.
29. Mirzayev, A., & Oripova, S. (2022). COMMUNICATIVE METHOD—A NEW APPROACH IN THE PRACTICE OF TEACHING FOREIGN LANGUAGE. *Science and innovation*, 1(B6), 778-783.